

ԱՄԿ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՇ
ՄԵԾԻ ՏԱՆԻ ԿԻՒԿԻՈՇ

Հ. ՏԱՐԻ 2001
ԹԻՒ 1, ՅՈՒՆՈՒԱՐ
January, № 1, 2001

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՂԵՏԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՏԱՅՈՒՔՆ Է ՆԱՅ ՄԱՐԴՈՒ ԱՇԽԱՐՀՆԿԱԼՄԱՆ ԱՊՐԱԾ ՆՈՒՎՈՅԹԻ

Հայ ժողովրդի պատմությունը լի է ազգային աղետներով: Իր որդեգրած կրօնին, իր աշխարհագրական դիրքին եւ ընդհանրապէս Մերձաւոր Արեւելքին տիրող ուժերի միջեւ անընդհատ տեղի ունեցող բախումներին եւ յաճախակի վայրագ ներխուժումներին իբրեւ արդիւնք, Հայ ժողովրդը ի վերուստ կոտորածների է ենթարկուել, բազմիցս աւերուել է նրա օճախը, հողն ու հայրենիքը: Ի հեծուկս այդ բոլորի, առհասարական ճիգով հայը փորձել է վերականգնել, վերանորոգուել ու յարատեւել: Իսկ այդ վերականգնումը կարելի դարձնելու ճամբան՝ կատարուածը ըմբռնել, մարսել, մեկնաբանել ինչո՞ւ այս աղէտը հայի գլխին, ո՞ւր է սկիզբը չարիքի: Հայ ժողովրդի աւանդական, կրօնական հասկացողութիւններն ու նրա իւրացրած սկզբունքներն ու աշխարհայեացքը մատուցել են միջոցը ըմբռնելու, մեկնաբանելու. իսկ հայ գրագէտ գրողը (նախ հոգեւորական եւ ապա աշխարհական մտաւորականութիւն) յաւիտեականութեան է յանձնել դրանք գրականութեան է վերածել հայի հակադարձը աղէտին:

Ահա՛ մօտաւոր բնութագրումը գրականութեան այն զանգուածի, որ պիտի կոչեմ աղէտի գրականութիւն եւ որին պիտի փորձեմ անդրադառնալ: «Աղէտի գրականութիւն» եզրը նոյնիսկ նոր է մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, քանի որ նոր երեւոյթ է հա-

յոց գրականութեան մէջ այդպիսի խմբաւորում առանձնացնելը: Հայոց Յեղասպանութիւնից առաջ նման փորձ չի կատարուել: Հայ մտաւորականի գրչով արտայայտուած հայ մարդու հակադարձը աղէտին եղել է ցրուած պատմագրութեան եւ գեղարուեստական գրականութեան զանազան ժանրերի մէջ: Հայոց Յեղասպանութեան արդիւնքում եւ այդ անչափելի ու աննախընթաց աղէտին իբրեւ հակազդեցութիւն արտադրուած գրականութիւնը, ես կ'ասէի, ինքն է պարտադրել այս խմբաւորումը, ինչպէս որ պարտադրել է իւրաքանչիւր մօտեցում, գրականագիտական իւրաքանչիւր կրթանք՝ այդպիսի գրականութեան խորքը թափանցելու, նրա մէջ թաքնուած իմաստային բարդ ցանցը վեր հանելու համար:¹»

¹ Որպէս լուսաբանութիւն գրականութեան ընդգրկման տեսակետից որդեգրածս մօտեցումի, պէտք է նշեմ, որ միշտ է, ընդհանրապէս Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակահատուած ընդունուած է 1915-1923, սակայն ըստ իս, հայ ժողովրդի բնաջնջման փառապաշտութիւնը՝ կազմակերպուած հալածանքներով, կոտորածներով ու տեղահանութիւններով, ի գործ դրուեց 1894-96-ի ջարդերից սկսած ու երկարեց մինչեւ 1909ի Կիլիկիոյ ջարդերն ու ապա՝ 1915-ին նորից ծայր առած ջարդն ու տեղահանութիւնը: Այդ բերումով էլ, «ցեղասպանութեան գրականութիւն»ը, որ վերջին օղակն է կազմում աղէտի գրականութեան (վերջինը՝ թեմայի իմաստով, եթէ նկատի

Աղէտի գրականութիւն խմբաւորուած պատկերացելուց յետոյ այլեւս դիւրին է նկատել աղէտի գրական հակազդումներ յարացոյցը (paradigm of responses), որ ձգւում է աղէտների պատմութեան զուգընթաց, մերթ անփոփոխ - երբ նախկինից եկած մեկնաբանութիւնները բաւարար են եղել ըմբռնելու նաեւ ժամանակակից աղէտը - մերթ ընդհատուած ու բեկուած - երբ նախկինից եկածը անբաւարար է եղել ժամանակակից աղէտի մեծութիւնը բացատրելու: Ամէն պարագայում, այդ մեկնաբանութիւնների հիմքը կազմող եւ հայ ժողովրդի պատմութիւնից, կրօնական հաւատամքներից, աւանդոյթներից ու աշխարհընկալումից բխած հասկացութիւնները, յղացքները, ըմբռնումներն ու սկզբունքները միշտ առկայ են եղել գիտակցութիւններում եւ կամայ թէ ակամայ գիկացաբար կամ ենթագիտակցօրէն օգնել են գտնելու նոր մեկնաբանութիւն: Հայոց Յեղասպանութիւնը իր ահազնութեամբ, նոյնիսկ աշխարհի պատմութեան մէջ աննախընթաց իր ծաւալով ու վայրագութեամբ, մերժեց հնից, աւանդութիւնից եկած սովորական դարձած մեկնաբանութիւնը աղէտին: Սակայն հնից եկած այդ ըմբռնումները, թէկուզ իբրեւ անցողակի ակնարկներ, բարձրաձայն մտորումներ, Աստծուն ուղղուած աղաչանք ու բողոք, արտայայտութիւն գտան այսպէս կամ այնպէս, մեղմացրին ցաւը, մի որոշ չափով վէրքին սպեղանի դարձան (Cathartic effect):

Իսկ որո՞նք էին այդ հասկացութիւնները:

Ընդհանրապէս հրէա-քրիստոնէական ուսմունքից եւ մանաւանդ Հին Կտակարանից հային անցած մի շարք

ըմբռնումներ, սկզբունքներ ու յղացքներ, իրականութեան մէջ, ձեւաւորեցին հաւատաւոր քրիստոնեայ հայ հոգեւորական-պատմագրի աշխարհայլումը եւ այդ պարունակում նաեւ նրա մեկնաբանութիւնը թէ՛ պատմական եւ թէ՛ ժամանակակից աղէտների: Յատկանշական է, որ այդ ըմբռնումները շուրջ տասը դարու իրենց ճամբան էին կտրել արդէն, փոփոխուել էին ու յեղաշրջուել երբ հայ ժողովրդի սեփականութիւնը դարձան: Եւ այդ բոլորը միասին, միաժամանակ, առանց անցած ճանապարհի (metamorphose-ի) պատկերը ցոլացնելու: Յատկանշական է նաեւ այն պարագան, որ հայը որդեգրելով հանդերձ այդ յղացքները, որոշ չափով հայացքեց դրանք, պատշաճեցրեց իր իրականութեան, իր քաղաքական կացութեան եւ մանաւանդ գոտս քրիստոնեայ ուսմունքին:

Օրինակ՝ գիտենք, որ Եղիշէն հրեայ մարգարէների առաջադրած յանցանքի ու պատժի յղացքով է մեկնաբանում Յազկերտի աղիտալի յարձակումն ու խլած բիւրաւոր զոհերը:² Զինուորներին ուղղուած Ղեւոնդ Երէցի ճառում հայը իր գործած մեղքերի պատիժն է, որ կրում է Յազկերտի ձեռքով: Այնուամենայնիւ, այդ մեկնաբանութեանը Եղիշէն տալիս է նաեւ քաղաքական գունաւորում եւ հայ նախարարների անմիաբանութիւնն է դիտում իբրեւ սկիզբը չարիքի: Եղիշէն միակը չէ. «Վասն բազում մեղաց մերոց» ձեւակերպումը մեր պատմագրութեան մէջ յաճախ է ծառայել պատմութեան որեւէ աղիտալի դէպք բացատրելու համար:

² Ըստ հրեայ մարգարէների մեկնաբանութեան, հրեայ ժողովուրդը Աստծու ընտրեալն էր: Աստուած սիրում ու պաշտպանում էր նրան, բայց եթէ նա յանցանք գործէր ու շեղուէր Աստծու պատուիրաններից, ապա Աստուած կը պատժէր նրան ամենաանողոք կերպով, Այդ պատիժը կարեւոր չէ, թէ ում միջոցով կամ ինչ միջոցով էր ի գործ դրւում:

չունենանք Արցախի ազատագրական պայքարի առթած գրականութիւնը, եւ հասկանում եմ իբրեւ ամբողջութիւնը 1894-1896-ից մինչեւ այսօր դեռ ստեղծուող գրականութեան:

Մովսէս Խորենացին Արշակունեաց թագաւորութեան կորուստը, Հայաստանի կախեալ անկախութեան իսկ վերացումը եւ Հայոց Եկեղեցու անբարեյոյս վիճակը նկարագրելու համար «Գիրք ողբոցի» առաջադրած միջոցներին է դիմում (կորուստը անձնաւորելու նրա համար ողբ հիւսելով ցաւը արտայայտել, եւ այդպիսով սփոփուել): Խորենացին Հայոց եկեղեցին դժբախտ, լքուած ու լլկուած թագուհու կերպարի մէջ է անձնաւորում եւ իր ողբն է հիւսում:³ Այնուամենայնիւ, ողբի ժանրը հրէա-քրիստոնէական ուսմունքի վարերացումը ստացած Հայոց գրականութեան մէջ ներմուծելով, Խորենացին այնքա՛ն ժողովրդականութիւն վայելող հայ եղբրամայրերի բանահիւսութեան ազդեցութեան ճամբան էր յարդում:

Դարձեալ մի այլ օրինակ՝ Մակաբայեցիների հերոսական նահատակութիւնները (Բ. դար Քրիստոսից առաջ) օրինակ ծառայեցրած եւ Ադրիանոս կայսրի հրէական հալածանքների (132-138 Քրիստոսից յետոյ) պատմութեան մէջ նուիրագործուած հրեայ հերոսների նահատակութեան յղացքը փոխանցուեց՝ Հայութեան եւ դարձաւ աղէտի մեկնաբանութեան մի կարեւոր միջոց: Այնուամենայնիւ, եթէ Ղեւոնդ Երէցի ճառը Մակաբայեցիների օրինակով է ձեւակերպուած, եթէ Փաւստոս Բիւզանդը պարսիկների դէմ Հայոց պայքարը Մակաբայեցիների օրինակին է նմանեցնում, եթէ Եղիշէն Վարդանանց պատերազմը իբրեւ Քրիս-

տոնէութեան սիրոյն կատարուած նահատակութիւն է սեպում, այնուամենայնիւ, նահատակութիւնը, մարտիրոսանալը ունի հայկական կամ աւելի շուտ քրիստոնէական դրոշմ:⁴ Հայ պատմագիրը Քրիստոսի նահատակութիւնը ունէր իբրեւ օրինակ, իսկ այդ նահատակութեան՝ հաւատքի սիրոյն գիտակցաբար մարտիրոսանալու փոխ-հատուցումը հայ քրիստոնեայի համար անմահութիւնն էր՝ Քրիստոսի դրախտին արժանանալը:

Եղիշէն այսպէս է խօսք ուղղում պարսից Շահին. «Յայսմ հաւատոյ զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուրն ոչ հուր, ոչ ջուր ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք: ... Ի քէն տանջանք եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո՛, եւ պարանոցք մեր: Չեմք ինչ լաւ մեք քան զառաջինն, որ յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս զստացուածս եւ զմարմինն իւրեանց»: Եւ Վարդան Մամիկոնեանը, ըստ Եղիշէի՝ «արժանի եղեւ առնուլ զկատարեալ նահատակութեանն պսակ»: Հրէական կրօնը մերժում է այդ տեսակ վարձատրութիւն: Աստուած իր սիրած ժողովրդին, արդարակեց հրեայ ժողովրդին է զատել նահատակութեան պսակին արժանանալու համար, եւ հրեան դա ընդունում է իբրեւ գերագոյն մեծարանքը Աստծու Անուան: Ի հարկէ միայն սա չէ մարտիրոսութեան հասկացողութիւնների տարբերութիւնը երկու ժողովուրդների մէջ. բայց այստեղ այսքանով բաւարարուենք:⁵

³ «Գիրք ողբոցի», որի մէջ հիւսուած ողբերում կորստի ցաւը եւ աւերի տարածած սարսափը գերակայում են յանցանքի գիտակցութեան, Հայոց Եկեղեցու կողմից պաշտօնապէս չի ընդունուել, այսինքն մաս չի կազմել Հիմ Կտակարանի 37 գրքերին, որոնք ընդունուեցին եւ ներառուեցին Բրիտանական կանոնով: Սակայն, Հիմ Կտակարանի միւս գրքերի պէս «Գիրք ողբոցի» էլ թարգմանուեց եւ սիրուած ընթերցանութիւն դարձաւ հայ հոգեւորականների մօտ:

⁴ Հիմ Կտակարանը այնքան մեծ ազդեցութիւն էլ թողել հայ հոգեւորական-պատմագրի վրայ, այնքան խորն էր թափանցել նրա մտահորիզոնի մէջ, որ եթէ նուիրաբերումի ու քաջութեան պատմական օրինակներ պիտի բերուէին, դրանք Մակաբայեցիներն էին, կամ Իսրայէլից որեւէ այլ օրինակ, եւ ոչ թէ Հայկը կամ Արա Գեղեցիկը:

⁵ Այս յղացքների կիրառման օրինակների, ինչպէս նաեւ հրեայ եւ հայ գրականութեան մէջ

Բոլոր պարագաներում հայ պատմագիրների համար հրեա-քրիստոնեական ուսմունքները երկար ժամանակ աղբիւր ծառայեցին մեկնաբանութեան, դարձան աշխարհընկալման մէկ ու միակ լուսամուտ:⁶ Բայց այդ կարծիքը ու անշեղ կեցողւածքը թուլացաւ Միջնադարում: Միջնադարեան զարթոնքը բերեց աշխարհականացում եւ գոլտ կրօնական տեսանկիւնը տեղի տուեց քաղաքական, նոյնիսկ ընկերային ու տնտեսական նկատառումների ու վերլուծումների: Եւ վերջապէս ի տարբերութիւն հրեայ ժողովրդի, հայը ունէր քաղաքական կեանքը, պետականութեան տեսլական, որոնք պիտի ազդէին մտածելակերպերի ու աշխարհայեացքների վրայ: Միջնադարեան բանաստեղծը սկսեց հարցադրումի ենթարկել յանցանքի ու պատժի գաղափարը՝ տրամաբանելով, թէ եթէ Աստուած ստեղծել է թէ՛ հոգին եւ թէ՛ մրախմբը, եւ քանի որ մարմինը իր գոհացումն է պահանջում, ուրեմն մարդ արարածը չի կարող խոստափել յանցանքից, եւ Աստուած դա պիտի նկատի ունենայ: Նոյն աշխարհիկ մեկնաբանութիւնը նհատականութեան համար՝ նահատակուել եւ անմահութեան պսակին արժանանալ կարելի էր ո՛չ անպայման

Քրիստոնէութեան ճամբին այլեւ աշխարհիկ պատճառներով եւս:

18-19-րդ դարի Զարթոնքը, իր գաղափարախօսութեամբ - փոքր ու մեծ ժողովուրդների հաւասար իրաւունք, արդարութիւն, օտար լուծը թօթափելու, մարդկայնօրէն ապրելու ձգտում - եկաւ աւելի շեշտելու պատմութեան եւ մանաւանդ հայ ժողովրդի տառապալից հաւաքական իրավիճակի քաղաքական մեկնաբանութիւնը: Մովսէս Բաղդամեանը 1772-ին «Նոր տետրակ որ կոչի յորդորակ» աշխատութեան մէջ գրում էր. «Երանի՛ թէ հայերը կարողացած լինէին նահատակուել իրենց հայրենիքի փրկութեան համար...»: Մովսէս Թադեազեանը բողոքում էր յանցանք-պատիժ յղացքով պատմութիւնը մեկնաբանելու դէմ. «... երկոքին եւս հսկայք՝ բազուկս կորովիս ունին (խօսքը յղուած է Օսմանեան եւ Զարական կայսրութիւններին - Ռ.Փ.), զորս եթէ փոխանակ իմաստութեամբ եւ ի շինութիւն աշխարհի գործ դնելոյ դիւահարեցին ի թշուառութիւն անձանց եւ հայրենեաց գործ դնել, ուրեմն պիտի ասել, թէ պատիժ մեղաց հասեալ է»: Նոյնիսկ վերանայման ենթարկուեցին հայ դասական պատմագիրների պատմական աղէտներին տուած մեկնաբանութիւնները եւ դրանց տրուեցին նոր գունաւորում, որ ոչ այնքան կրօնական մեկնակէտ ունէր որքան քաղաքական: Այս ուղղութեան ամենից խօսուն օրինակը Ռաֆայէլ Պատկանեանի «Վարդանի երգ»ն է, «Հիմի՛ էլ լռենք եղբարք...» կրկնատողերով Հայաստանի ու հայութեան իրավիճակը նկարագրելով (եւ կարծես պատմական ֆոնի վրայ իր ժամանակակից նկարագրութիւնը տալով), Պատկանեանը միանգամայն շրջում է Աւարայրի պատերազմին տուած Եղիշէի մեկնաբանութիւնը:

Աղէտի ըմբռնումը աշխարհականացած էր, քաղաքականացած. բայց մտա-

դրանց ենթադրած տարբեր իմաստների մասին աւելի խորացում ուսումնասիրութիւն եմ կատարել իմ մէկ աշխատութեան մէջ. տես՝ Rubina Peromian, Leterary Responses to Catastrophe: a Comparision of the Armenian and the Jewish Experience (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1993):

⁶ Նոյնիսկ՝ երբ հրեական գրականութեան մէջ յանցանք-պատիժ յղացքը այլեւ չէր ծառայում մեկնաբանելու աղբիւր, կամ երբ՝ նահատակութեան առանձնաշնորհումը եւ հրեայ ժողովրդի մարտիրոսանալու պատրաստականութիւնը հարցադրումի էր ենթարկում, հայ գրող-պատմագիրը դեռ այդ յղացքներին էր դիմում: Օրինակներն են՝ Ներսէս Շնորհալու եւ Արքայապետ Անկիրացու ողբերը Եղեւսիայի եւ Կոստանդնուպոլսի անկման առիթով հիւսուած:

⁷ «Ազգասէր Արարատեան», 1852, թիւ 80:

դաշտերում էր ջնջուած հինը. իսկ անելանելի պարագաներում, երբ մարդը կանգնած է անբացատրելիօրէն, անհամեմատելիօրէն հսկայ մի աղէտի, աւերի ու արիւնի առջեւ, երբ փորձում է ինքն իրեն հաշիւ տալ, ըմբռնել կատարուածը ու չի կարողանում, ենթագիտակցութեան խորերում թաղուած ամէն զէնք ու հնար վեր են յառնում, օգնութեան հասնում: Ու ողբը կարծես առաջին ճիշն է դառնում լեզուն բացող, խօսքը կարելի դարձնող: Չէ՞ որ ժաք Լաքանն է ասել, ողբը խորհրդանշականացնում է կորուստը եւ լեզուն վայրն է այդ խորհրդանշականացման: Առանց դրան հնարաւոր չէ շարունակել: Ողբը սփոփիչ դեր ունի, կոտորում է լռութիւնը եւ կորուստը ըմբռնելի սահմանների մէջ է բերում: Չապէլ Եսայեանը վկայում է հաճի Սառայի ողբը իր երեք կտրիճ գաւակների հողակոյտի վրայ: Յաւից քարացած կինը յանկարծ մի ահռելի ճիւղ է արձակում «ապառաժներ կարծես կը ճաթէին... մարդկային կուրծքէ՞ կ'ելլէր այդ ողբը, թէ բնութիւնը իր տարերային գայրոյթը կը գոչէր. հաճի Սառան էր...», ողբով էր բացուել լեզուն:⁸ Նոյնքան արտայայտիչ է Սիւսանիթոյի «Ափ մը մոխիր հայրենի տուն»ը՝ նրա սկզբնական հակադրումներից 1894-1896-ի ջարդերին: Սիւսանիթոն իր լռութիւնը ողբով է խախտում, ապա՝ յոյսով, հաւատով, վրէժխնդրութեան ոգով ու ռազմական շնչով «Դիւցազնօրէն» շարքն է ստեղծագործում: Յովհաննէս Յովհաննիսեանը իր «Սգոյ երգեր»ն է երգում, ապա՝ սուգի, ողբի, արցունքի ու շփոթի իրավիճակից վեր յառնելով եւ բանաստեղծի իր կոչումին ու դերին գիտակ յոյս է աւետում: «Թող աւերուի հայրենի տունն հիմնայատակ, (Բայց

քանի հուրն առկայծում է դեռ մոխրի տակ), (Նորա կորուստն, ո՛հ, մի ողբալ դուն սգաւոր). (Իբրեւ փիւնիկ նա կը յառնէ անշուշտ մի օր...»: Աւետիս Ահարոնեանը «Պուտ մը կաթ»ի ու «Փշուր մը հաց»ի եղերական միջոցառումից թշնամու դէմ համարձակ հակամարտի ջատագովման է գնում: «Խայր» եւ «էլ մի աղօթիր»ը՝ վկաներ:

Նոյնքան բնական է նաեւ, դարերի սովորոյթ, անբացատրելի ու անմարսելի այդ հսկայ աղէտի դէմ յանդիման, Աստծուն ապաւինելը, անբացատրելի մի տառապանքի պատճառները նրանից հայցելը: Չապէլ Եսայեանն էլ, հակառակ իրապաշտօրէն, առանց զգացական գեղումների աղէտը նկարագրելու իր վճռականութեան, երբեմն նման շեղումներ է կատարում. «... ի՞նչ անէ՞ք ու ի՞նչ պատիժ տնօրինած էր իրենց համար... ո՞ր կուտակուած մեղքերու քաւութեանը համար էր, որ Աստուած յամր ու կոյր կը մնար...»: Եսայեանին իրենց ցաւը պատմող Կիլիկիոյ ջարդերը վերապրած դժբախտ որբեւայրիներն էլ յաճախ են Աստծուն դիմում: «Ո՞ր մեղքերնուս պատիժն է աս, Աստուած՝ ի՞նչ ոխ է քու ոխդ մեզի դէմ, որ արիւնով ու արցունքով չմարեցաւ...»⁹

Այս արտայայտութիւնները, սակայն, խորք չունեն, անցողակի են, վայրկեանին գոհացում տուող: Վերապրող-գրողը դրանք չի ընդունում իբրեւ իր հակադարձը, ըմբռնումը Աղէտին: Մերժել է հինը: Ազգի գործած յանցանքների պատճառով չեկաւ այս արհաւիրքը եւ ո՛չ էլ ազգը այն ընտրեալն էր, որ պիտի նահատակուէր եւ Աստծու արքայութեան արժանանար: Այնուամենայնիւ հինը գերակայում, թէկուզ խորքում շրջուած իմաստով:

⁸ Չապէլ Եսայեան, «Աւերակներուն մէջ» (Պէյրութ, Էտվան Լքատ., 1957), էջ 187: Աս Եսայեանի ցկարագրութիւնն է 1909-ի Կիլիկիոյ ջարդերի:

⁹ «Աւերակներուն մէջ», էջ 32:

¹⁰ «Աւերակներուն մէջ», էջ 113:

«Կիրիկեան Արհաւիրք»ում Սուրեն Պարթեւեանը բացում է հայ համայնքի ներքին խտրերը կամ նկարագրում դաւաճան հային, որ փորձում է իր կաշին փրկել:¹¹ Արամ Անտոնեանը 1915-ի ջարդերին ականատես, «Այն սեւ օրերուն» պատկերների մէջ դատափետում է գոհին, որ իր ողորմելի կեանքը քարշ տալու համար մէն տեսակի նսեմ արարքներ է թոյլ տալիս, կորցնում է իր մարդկային եւ մանաւանդ հայի արժանապատուութիւնը:¹² Զապէլ Եսայեանը սարսափով ու նողկանքով է նկարագրում հայ մարդու պատմածը, որ իր եղբոր գոհ տալով էր իր կեանքը փրկել... «Մարդուս հոգին ի՛նչքան անուշ է եղեր...»:¹³ Միշտ կարելի է գոհին դատապարտել իր դէմ գործուած ոճիրի համար: «Մեզ մատնեցինք ի կորուստ. (Ո՛վ սոսկում, մեզի կերանք մենք», ասում է Վահան Թէքեանը: Եթէ գործած յանցանքները չեն, ապա իր դէմ կատարուող ոճիրի առջեւ իր թոյլ տուած ճղճիմ հակադարձն է կիզակէտ, որ կարծես դառնում է մի տեսակ, ես կ'ասէի, անընդունելի դիմակայում աղէտին:

Փոխուած է նաեւ նահատակութեան իմաստը: Զարթօնքի գրականութեան մէջ նահատակութիւնը հայրենիքի սիրոյն էր լինում: Սմբատ Շահագիրզի «Զէյթունի երգեր» բանաստեղծութիւնների շարքում 1862-ի Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան մարտում ընկած զինուորի վերջին տեսիլքը Աստուծոյ դրախտի շնորհած անմահութիւնը չէ, այլ ազատագրուած հայրենիքը: Գիծը շարունակում է: Պարթեւեանը ծերուկ հոգեւորականի հնացած մեկնաբանութիւնը հակադարձում է նոր հոգեւորականի հակադարձութեամբ. «Աստուած

գոհ չէ՛ մենէ ու մեր ժողովուրդէն, աղօթե՛նք ու ապաշխարհէ՛նք» ասել էր ծերունին. իսկ երիտասարդ հոգեւորականը օգնել էր յեղափոխականների խմբին քանդելու եկեղեցու խորանը եւ դրա քարերով յարձակուող թուրքի դէմ պատնէշ շինելու: Խորանը սուրբ էր, բայց «Մեր կռիւն ալ սո՛ւրբ է... պատնէշն ալ սո՛ւրբ է...» ասել էր երիտասարդը: «Համակերպութեան կրօնքը»ը «Ընդվզումի կրօնք»ով էր փոխարինւում, «Ու պատնէշն էր հիմա իրենց հաւատքին խորանը»:¹⁴ Հայր Գրիգորիս Պալաքեանը, իր աշխատութեան «Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութեանէն» ենթախորագիրը տալով հանդերձ, տարբեր մեկնաբանութիւն է տալիս «մարտիրոսութիւն» յղացքին: Տարբեր է նաեւ Եսայեանի պատկերացումը Կիրիկիոյ աղէտի բիւրաւոր գոհերի, «մայրը՝ որ զինուած ցեղին վերածնութեան ամենակարող հանձարով իր հոգիին խորէն ինչպէս անսպառ լոյսի աղբիւրի մը մէջէն կ'որսայ յոյսի ճաճանչ մը... - Մենք եկանք ու գա՛ցինք... հոգ չէ՛... գոնէ բանի մը պիտի ծառայէ՞ մեր ցաւը... ըսէ՛ք... յոյս կա՞յ... արձակութիւն պիտի ըլլա՞յ մեր ազգին համար»:¹⁵ 1915-ի Ապրիլին գոհուած մտաւորական-քաղաքական գործիչներին «հայրենիքի ազատութեան վետերաններ» է կոչում եւ Հայաստանի անկախութիւնը, հայ ժողովրդի համար բացուած «նոր կեանք, նոր արեւ եւ փառապանծ նոր ասպարէզներ»ը դիտում է որպէս արդիւնքը նրանց «չարչարալից նահատակութեան»:¹⁶

¹¹ «Մեմֆ մեզի», «Այլասերում» եւ «Բոյրը» պատկերներում:

¹² «Զուր... ջուր», «Մայրերը», «Պատգարալը» պատկերներում:

¹³ «Աւերակներում մէջ», էջ 141:

¹⁴ Սուրեն Պարթեւեան, «Արիւնին մատեանը» (Գահիրէ, Տպարան Մ. Շիրինեան, 1915), մէջբերումները «Պատմէջն ու Խորանը» պատկերից, էջ 77-78:

¹⁵ «Աւերակներում մէջ», էջ 59:

¹⁶ Գրիգորիս Մ. Վարդ. Պալաքեան, «Հայ Գողգոթան» (Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1991) էջ 91-92:

Խօսում ենք գեղարուեստական գրականութեան մէջ արձագանգած Եղեռնի հակադարձի կամ ազդումի մասին, բայց որքանով էին գեղարուեստականացած Եսայեանի, Անտոնեանի, Պարթեւեանի, Պալաքեանի ազդումները Աղէտին: Զուտ գեղագիտական գրաքննադատութեան կը դիմանայի՞ն նրանց գործերը:

1915-ի Եղեռնի անմիջականութիւնը «կոտրեց գրիչները»: Սիւսանյութն, Վարուժանն ու Ռուբէն Սեւակը կարողացել էին 1909-ի Կիլիկիոյ արհաւիրքից ժամակի ու տարածութեան որոշ հեռավորութեան վրայ աղէտը գեղարուեստականցնել: Վերում յիշածներս շատ մօտիկ էին, նրանց արուեստը տուժեց: Բայց գիտակցօրէն նկարագրեցին Եղեռնը: Պիտի նկարագրէին: Պիտի յաւիտենականացնէին, որքան էլ անկարելի, որքան էլ լեզուի ու երեւակայութեան սահմաններից դուրս լինէին նրանց մտքերը տանջող ցաւ պատճառող փոթորկային յաճախանքը պատկերներին: Պարթեւեանը խոստովանում է. «Առաջին անգամ է, որ այսքան չարաչար կը ճանչնամ անկարողութիւնը գրչի ցաւագար ճիգերուն, անբաւականութիւնը բանին բոլոր հնարքներուն, արձանացնելու համար առջեւ պարզուող կեանքի պատկերները... ամբողջ սա չարաշուք կացութիւնը, որ հոգիս կը ճմլէ...»¹⁷ Զապէլ Եսայեանը նկարագրեց Կիլիկիայի աւերակների մէջ իր տեսածն ու զգացածը, բայց մերժեց գեղարուեստականացնել Մեծ Եղեռնը: Գուցէ չգտաւ ձեւը, գեղարուեստական կաղապարը: Մերժեց ողբը, քննադատեց Հրաչ Զարդարեանին, «Աստուած կա՞յ, թէ չիկայ»-ի համար, Զարեհ Որդունիին, «Թիք-թիք»-ի համար: Եղեռնը վերապրած եւ գաղթականի տառապալից կեանքով տուայտող նոր սերունդը այդ ողբերի կարիքը չու-

նի, ասաց, դրանք միայն յուսահատօրէն անկումի ախտանշաններ են ցոյց տալիս:¹⁸ Օշականը սկսեց «Մնացորդաց»ը եւ անաւարտ թողեց: Ու ամբողջ կեանքում փոտուեց այն կաղապարը որի մէջ ցեղասպանութեան գեղարուեստական խօսքը կարելի լինէր: Աւելի փոքր կտաւի վրայ հաւանաբար հնարաւոր լինէր: «Կայսերական յաղթագութիւն» պատմութեան շարքում Օշականը կարողացել էր որոշ չափով հասնել այդ մակարդակին եւ դա էլ այն պատմութեանը ուր հեղինակը փորձել էր Եղեռնի վերացական պատկերաւորում տալ:

Ցեղասպանութեան գեղարուեստականացումը յաջորդ սերունդների մօտ պիտի ընձիւղէր, երբ չկար այլեւս Ցեղասպանութիւնը պատմելու, նրա ամբողջական պատկերը վերստեղծելու, այսինքն անկարելիին ձգտելու աւելորդ ճիգը, երբ Ցեղասպանութիւնը հեղինակի անձնական ահեղի փորձը չէր այլեւս, Եղեռնը սոսկալի պատկերների անկապտելի յաճախանքը չէր, այլ աղբիւր էր ինքնագիտակցութեան, ազգային ինքնութեան: Ցեղասպանութիւնը ժառանգութիւն էր, Կորստի խորհրդանիշ, որ պիտի զարգանար տարագան թեմաների ընդմիջից:

Ու Սփիւռքի գրականութիւնը, Ցեղասպանութիւնը վերապրած երկրորդ ու երրորդ սերնդի գրականութիւնը, արձագանքը դարձաւ Եղեռնի, թէկուզ եթէ չպատմեց այն, չթեմայականացրեց: Փոքր ու մեծ կտաւները եկան իրար լրացնելու, յուշ, երեւակայածին պատմութեանը եւ մանաւանդ բանաստեղծութիւն: Արեւմուտքի գրական չափանիշներն ու նոր պատկերացումները իբրեւ ուղղութիւն, իրենց նախնիների տառապանքը իբրեւ աւիշ ի գործ դնելով եւ

¹⁷ Տես «Կիլիկիան արհաւիրքը», «Դահլիճներն ու գոհերը» պատկերում, էջ 69:

¹⁸ Տես Զապէլ Եսայեան, «Նամակներ», Արփիկ Աւետիսեան, խմբ. (Երեւան, ԵՊՀամալսարանի հրատ., 1977), նամակներ թիւ 130, 133, 145:

պատմական տուեալների կատարեալ իւրացումով նոր գրողն ու բանաստեղծը վերելքներ նուաճեցին թէկուզ ոչ-հայերէն լեզուով: Ու ես հաւատում եմ, որ դեռ պիտի ծնունեն գլուխ գործոցներ՝ դառնալու վկան հայոց տառապանքի բայց նաեւ հայոց պահանջատիրութեան, եւ սա Եղեռնի քաղաքականացած իմաստն է, որ նոյնպէս իր գեղարուեստական դրսեւորումը պիտի գտնի:

Յանձնառու արուեստի հասկացողութեան չեմ հաւատում: Չեմ ընդունում չափազանցութեան տարուած այն վարկածը, թէ արուեստը քաղաքական, կամ գաղափարաբանական, կամ այն նպատակի պիտի ծառայի: Հայոց Յեղասպանութիւնը, որպէս հիմք հայ ժողովրդի այսօրուայ պահանջատիրութեան, որպէս զօրաւոր կռուան Հայ Դատի պայքարի, քաղաքական գործօն է դարձել, ու նոյնիսկ խաղաքարտ համաշխարհային կեղտոտ դիւանագիտութեան ոլորտում: Այնուամենայնիւ, Հայոց Յե-

ղասպանութիւնը հայի համար հոգեբանական երեւոյթ է նաեւ, մտայնութիւն է, մանաւանդ Սփիւռքում, սերունդների ինքնաճանաչման, նրանց իրենց արմատներին կապող, իրենց մէջ հոգեւոր հայրենիքի պատկանելիութեան զգացում արթնացնող տարօրինակ կարողականութիւնն ունի, որ չի կարող չարտացոլել նրանց արուեստում: Աշխարհը դէպի խաղաղութիւն, դէպի մարդու իրաւունքների բռնադատման եւ ցեղասպանական արարքների կանխարգիլման է ձգտում: Յեղասպանութեան ահռելի փորձին ենթարկուած հայը իր խօսքն ունի ասելիք: Որպէս այս քաղաքակիրթ աշխարհի քաղաքացի, նրա բողոքի աղաղակը այդ անմարդկային ոճիւրի դէմ պիտի շարունակի արձագանգել՝ մարդկային ու մարդկութիւնը փրկելու անվերջանալի պայքարում: Իսկ այդ ոլորտում մեծ է ոյժը գեղարուեստական խօսքի:

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

